

РЕЦЕНЗІЇ

ОЛЬГА КОЛЕСНИК

Tryczyk, Mirosław. Miasta śmierci: sąsiedzkie pogromy Żydów. – Warszawa: Wydawnictwo RM, 2015. – 460 s.

2015 року вийшла друком книга польського історика Мирослава Тричика про так звані міста смерті. У виданні зібрано інформацію та документацію про підляські містечка, в яких під час Другої світової війни відбувалися погроми єврейського населення, а після її завершення

проводили судові слухання щодо участі місцевих поляків у злочинах проти євреїв. Це дослідження варто розглядати у ширшому контексті польських історичних праць щонайменше останніх 15 років, оскільки праця Мирослава Тричика безпосередньо пов'язана з дискусіями, що їх викликали свого часу праці американського історика польського походження Яна Томаша Гросса «Сусіди» та «Страх»¹. Мова йде про складні сторінки польсько-єврейських відносин у часі та після Другої світової війни. У книзі

¹ Див.: *Gross J. T. Neighbors: the destruction of the Jewish community in Jedwabne, Poland. – Princeton; Oxford, 2001; Gross J. T. Fear: anti-semitism in Poland after Auschwitz: an essay in historical interpretation. – Princeton; Woodstock, 2006.*

«Сусіди» йшлося про жорстоке вбивство євреїв польським населенням у містечку Єдвабне, а в пізнішій публікації «Страх» – про надзвичайний сплеск антисемітизму вже у післявоєнній Польщі і про єврейські погроми у Кельце, Кракові та інших містах Польщі. Книга М. Тричика є логічним продовженням і розширенням обговорень, які точилися довкола проблем польської відповідальності та провини за співучасть у вбивствах у часи війни.

Книжка «Місця смерті» складається з передмови, двох вступних розділів із загальною інформацією, тематичних розділів за географічним принципом. Наприкінці розміщено також уривок із поеми «У місті різанини» Хаїма Нахмана Бялика, написаної після кишинівського погрому 1903 р. Серед населених пунктів, яким присвячено окремі розділи у праці, – Єдвабне, Радзілув, Вонсош, Щучин та околиці, Гоньондз, Райгруд, Кольно, Суховоля, Брянськ, Ясьонувка. Джерельною базою до написання праці стали різні повоєнні судові показання польських та єврейських свідків із фондів польського Інституту національної пам'яті, архівні матеріали з фондів Архіву актів нових, Повітового архіву у Білостоку, Національного архіву республіки Білорусь, спогади з архіву «Яд Вашем», меморіальні книги, що після війни готували ті євреї, хто вижив, та монографії про період окупації 1939–1941 рр. тощо.

Головні тези й думки для роздумів викладено у вступних розділах книжки, оскільки в основній частині тексту, котра присвячена окремим свідченням із населених пунктів Підляшшя, викладено тексти без докладного аналізу. Як зазначає М. Тричик, вироки у судових справах про злочини проти єврейського населення в часи війни були дуже м'якими, і багато місцевих поляків unikнули покарання. Причин, чому так сталося, було декілька. По-перше, судді своєрідно трактували деякі аспекти окупаційної «реальності» під час розгляду справ, що робило покарання співучасників убивств майже неможливим. По-друге, комуністична влада не була зацікавлена у подібних процесах, оскільки не хотіла ще більш втрачати прихильність польського населення. Ідеться про те, що комуністичний уряд не хотів, аби у людей складалося враження, що він підтримує євреїв. По-третє, самі судді були старшого віку та працювали у міжвоєнний період, тому, за словами автора книги, були «сильно просякнуті націоналістичною ідеологією» (с. 2–4). Крім того, слідство проводили не надто старанно й ретельно, а звинувачу-

чені часто поставали жертвами нацистського режиму (с. 3–4). Як додає Тричик, у подібних слуханнях майже не брали участі євреї через брак охорони та захисту для них (євреї у цей час були цілком антикомуністичного підпілля у повоєнній Польщі), а польські свідки не хотіли давати свідчення проти своїх сусідів (с. 5). Крім того, прокурори маніпулювали свідченнями, і в результаті слідства винними залишалися німці (с. 7–8). Наприкінці цього розділу історик також пише про моральний висновок з уроків минулого, що у дослідницькій роботі досить дивно бачити (с. 14–15).

Варто зауважити, що дослідник, перш ніж подати історичні матеріали та приклади з конкретних містечок, наводить невеликий ідеологічний нарис, а також стисло описує образ та роль євреїв серед правих політичних течій у міжвоєнній Польщі. Ідеться про Національно-радикальний табір (Obóz Narodowo-Radykalny, ONR), заснований у 1934 р. Історик кілька разів у цьому розділі доходить висновку, що риторика як польських, так і німецьких антисемітів у той час була дуже подібною (с. 31, 41). Для прикладу, у риторіці Національного-радикального табору станом на 1938 р. простежувалися не лише дискусії на тему можливої асиміляції євреїв, а й тези про фізичне вбивство єврейського населення (с. 42). Про популярність і поширеність правих політичних течій автор неодноразово згадує у наступних розділах – як про один із чинників, що призвів до можливості проведення єврейських погромів 1941 р.

Основну частину книги присвячено окремим містечкам Підляшшя. Автор майже не коментує зібраний матеріал. На початку кожного розділу М. Тричик подає стислі дані про відносини у містечку або селі між християнським і єврейським населенням до війни. Ця інформація безпосередньо пов'язана зі свідченнями, які вміщені далі. Приміром, у розділі про Єдвабне історик зазначає, що поляки і євреї жили поруч багато років, однак ці дві групи не були тісно пов'язані одна з одною, адже поляки у повоєнних свідченнях були неспроможні назвати жодного єврейського прізвища чи імені, а лише прізвиська (с. 48–49). З іншого боку, це не обов'язково свідчить про брак контактів між двома групами, можливо, такий був спосіб спілкування між людьми у невеликих містечках і селах, коли більшість сімей вживають ті чи ті місцеві прізвиська, які не мають нічого спільного зі справжніми іменами. Крім того, історик знову звертає увагу на політичну ситуацію в місцевих

органах самоврядування, де домінувала Народно-демократична партія, чию ідеологію й антисемітські нахили часто підтримували також католицька преса і клір. Іншим каталізатором передвоєнних антиєврейських виступів та бойкотів був уже згадуваний Національно-радикальний табір. Це ще раз свідчить, що авторові варто було б на початку описати не лише поширеність правих політичних течій, а й ситуацію із лівими рухами. Очевидно, що така крайня права організація, як Національно-радикальний табір, за своєю сутністю не могла не бути ксенофобською. Було б цікаво вписати політичну ситуацію у загальнопольський контекст, оскільки погроми на Підляшші не були винятком. Такі самі акції мали місце і на території Галичини.

М. Тричик зазначає про важливу роль візуальних матеріалів у сприйнятті написаного, однак дивує той факт, що у книжці наведено фотографії, які не стосуються містечок чи регіонів, про які пише автор. На більшій частині світлин зображено мешканців підляських містечок, про які йдеться у тематичних підрозділах. Однак є кілька винятків. Зокрема, М. Тричик щонайменше двічі подає зображення погрому початку липня 1941 р., які відомі як світлини зі Львова (с. 415, 475), а у розділі про Райгруд є фото антиєврейської демонстрації у Познані 1931 р. (с. 389). Складно зрозуміти, чому ці фото розміщені в описах про Підляшшя, враховуючи, що одне з них – без зазначення місця та часу зйомки (с. 475).

У польських рецензіях² зауважували про те, що у книжці бракує аналізу свідчень та мінімальних коментарів автора, який намагається не втручатися у перебіг подій і не давати оцінок матеріалу. Описуючи погроми та злочини, М. Тричик усе ж виокремлює певні етапи, як-от поодинокі вбивства на початку, самогубства жертв із метою зберегти контроль над моментом власної смерті, подальша ескалація ситуації у містечку. У деяких розділах історик ставить конкретні запитання щодо джерельного матеріалу та розподіляє свідчення за категоріями людей, які були свідками погромів (євреї, поляки, люди, які після війни жили у місті, тощо). Однак

² Наприклад: *Sudoł T.* Mirosław Tryczyk – „Miasta śmierci. Sąsiedzkie pogromy Żydów” – recenzja: <https://histmag.org/Mirosław-Tryczyk-Miasta-smierci-Sasiedzkie-pogromy-Zydow-recenzja-12290>; *Aleksiun N.* Zmarnowana szansa. O „Miastach śmierci” Mirosława Tryczyka: <http://kulturaliberalna.pl/2016/01/19/zmarnowana-szansa-o-miastach-smierci-mirosława-traczyka/>.

було б справді корисно додати критичний аналіз можливої різниці в описах, пояснити, чому ці конкретні спогади або свідчення є саме такими. Часом у монографії також трапляються дуже довгі свідчення, які без належного пояснення складно вписати у загальний перебіг нарації. Приміром, у розділі про Радзивілув подано спогади Хаї Ф., що займають 42 сторінки тексту (с. 180–222). Висновків, на жаль, у книжці немає: як уже згадано, наприкінці наведено уривок із поеми та список використаних джерел.

Під час прочитання «Місце смерті» відчувається, що на автора сильно вплинули «Сусіди» Яна Томаша Гросса. Перше містечко, яке згадано у праці М. Тричика і якому приділено найбільше уваги, – це Єдвабне. З часу публікації «Сусідів» польським Інститутом національної пам'яті було проведено офіційне розслідування подій у містечку та археологічні розкопки, надруковано багато ґрунтовних праць на тему насильства християнського населення над євреями у 1941 р. Відповідно постає запитання, яким чином ця книжка може доповнити попередні дослідження про події в регіоні Підляшшя, і в Єдвабному зокрема, під час війни. 2002 р. Інститут національної пам'яті у Польщі видав два томи ґрунтовних матеріалів із питання погромів у Єдвабному³. У цій праці ретельно зібрано інформацію про події не лише в Єдвабному, а й в інших містечках регіону, частину з яких згадано у «Місцях смерті». Проаналізовано не лише перебіг насильницьких подій, також описано польсько-єврейські відносини напередодні, демографічні зміни, позицію духовенства щодо антисемітизму, дії айнзацгруп і служби безпеки (СД) влітку 1941 р. на околицях Ломжі та Білостока тощо. Із «Місцями смерті» перегукується також публікація Марека Яна Ходакевича про події в Єдвабному, однак останній, на відміну від М. Тричика, описує повоєнну ситуацію у містечку і не обмежується лише цитуванням єго документів⁴. Потрібно також згадати монографію Анджея Жбіковського, присвячену єврейсько-польським відносинам і радянській політиці на території північно-східних кресів у 1939–

³ Wokół Jedwabnego. T. 1–2, Studia / Pod red. Pawła Machcewicza i Krzysztofa Persaka; Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. – Warszawa, 2002.

⁴ Chodakiewicz M. J. The massacre in Jedwabne, July 10, 1941: before, during and after. – Boulder, 2005.

1941 рр.⁵, в якій описано багато проблем і джерел, про які веде мову і М. Тричик. Очевидно, що це далеко не весь перелік книжок на тему подій у Єдвабному та складних єврейсько-польських сторінок історії. Кожна зі згаданих публікацій містить джерела особового походження, свідчення, показання, рапорти. У своїх коментарях, як слушно зауважила Нагалья Алексюн, М. Тричик часто повторює тези інших істориків⁶, тому сказати, що книга висвітлює нові та невідомі досі факти, не можна.

З одного боку, автор зібрав великий обсяг інформації про погроми у невеликих містечках, а з іншого – не можна просто описувати події без докладного та критичного аналізу цих матеріалів. «Місця смерті» відрізняються від решти публікацій на тему погромів єврейського населення у 1941 р. тим, що головними героями книги стали свідки подій завдяки цитуванню збережених егодокументів і свідчень. За стилем подання матеріалу книжка М. Тричика – це щось середнє між історичною працею та публіцистичним виданням для широкого кола читачів.

Подібні публікації варті уваги й українських дослідників, оскільки питання погромів, співучасті у вбивствах євреїв і повоєнного антисемітизму досі залишаються поза увагою суспільства та медіа. Відбулося кілька вузьких дискусій серед науковців щодо погрому у Золочеві⁷, погрому у Львові на початку липня 1941 р.⁸ та стану єврейської спадщини на території Галичини⁹, однак до обговорення не залучено широке коло читачів та учасників. Українсько-єврейські відносини досі чекають на глибшу та ґрунтовнішу дискусію.

⁵ Żbikowski A. U genezy Jedwabnego: Żydzi na Kresach Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej, wrzesień 1939 – lipiec 1941. – Warszawa, 2006.

⁶ Aleksun N. Zmarnowana szansa. O „Miastach śmierci” Mirosława Traczyka: <http://kulturaliberalna.pl/2016/01/19/zmarnowana-szansa-o-miastach-smierci-miroslaw-traczyka/>.

⁷ Див. початкову статтю дискусії: Грачова С. Вони жили серед нас // *Крими́ка*. – 2005. – Ч. 4. – № 90.

⁸ Йдеться, передовсім, про дослідження Івана-Павла Химки. Одна з його найвідоміших статей на цю тему: Himka J.-P. The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd // *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes*. – 2011. – Vol. 53, No. 2/4 (June–Sept.–Dec.).

⁹ Див.: Bartov O. Erased: vanishing traces of Jewish Galicia in present-day Ukraine. – Princeton; Oxford, 2007, та український переклад: Бартов О. Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні. – К.: Укр. центр вивч. істор. Голокосту, 2010.